

**KAYNAKLAR VE TEŞEKKÜL BAKIMINDAN (1921 YILINA KADAR)
AZERBAYCAN ROMANI**

Dr. İrfan Murat YILDIRIM*

ÖZET

Azerbaycan romanının başlangıcı ve kaynakları hakkında Azerbaycanlı araştırmacıların farklı görüşleri vardır. Bunlardan bir kısmı o dönemdeki hâkim Sovyet ideolojisinin tesiriyle Sovyet öncesi dönemi yok sayarak Azerbaycan romanını 1930'lu yıllardan sonra başlatırlar. Bir kısım araştırmacılar da bu türün başlangıcını XII. yüzyıla kadar çekerek mesnevileri roman türünün ilk örnekleri olarak verirler.

Azerbaycan romanını incelerken ortaya çıkan bir başka problem de araştırmacıların romanın tanımını konusunda ortak bir kanaate varamamalarıdır. Bütün bu tartışmaları bir kenara bırakırsak Azerbaycan romanının beslendiği kaynakları; halk edebiyatı mahsulleri, yazılı (klasik) edebiyat, tercümeleler, matbuat olarak dört ana guruba ayırabiliriz.

Azerbaycan romanının teşekkülü meselesinde de henüz ortak bir kanaat oluşmamıştır. Azerbaycan edebiyatının bilinen ilk romanı Reşit Bey ve Saadet Hanım'dır. İsmail Bey Kutkaşınılı tarafından Fransızca yazılan bu roman 1835 yılında Warşova'da basılmıştır.

1835-1920 yılları arasında "roman" tür olarak varlığını sayısal açıdan çok olmasa da kalite açısından gelişerek sürdürür. Bu tarihler arasında Azerbaycan modern edebiyatının gelişimiyle paralel olarak roman daha çok sosyal tenkidin bir aracı olarak kullanılır. 1920-1932 yılları arasında bir duraklama dönemine girer. 1932'den sonra ise Azerbaycan romanı için yeni bir dönem başlar.

a) Kaynaklar

Azerbaycan romanının başlangıç tarihi hakkında Azerbaycanlı araştırmacıların değişik görüşleri vardır. Bu görüşlerde bu güne kadar ortak bir noktaya ulaşılamamıştır. Bu durumun birçok sebebi vardır. Bunlardan en önemlisi de Azerbaycan'ın tarihi boyunca geçirdiği siyasal çalkantıların ilmi hayatına

* Celal Bayar Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

da –çoğu kez olumsuz biçimde- yansımasıdır. Azerbaycan’da bazı araştırmacıların Azerbaycan romanını Sovyet döneminde -1930’dan sonra-**Ebülhesen Elekberov**’un “Yokuşlar” adlı romanıyla başlattığını daha öncesini red ve inkâr ettiğini söyleyecek olursak yukarıdaki düşüncüyü biraz daha iyi izah etmiş oluruz (bk. *Azerbaycan Sovyet Edebiyatı*, C. I., Bakû, 1966; **Mehdi Hüseyin**, *Edebiyat ve Senet Meseleleri*, Bakû 1958). Bu tarz belirli bir siyasî maksatla söylenmiş ifrata kaçan görüşlerin yanında bir kısım araştırmacılar da Azerbaycan roman tarihini daha önceye, XII. asra kadar götürürler. Araştırmacı yazar **Qulu Xelilov**, *Azerbaycan Romanının İnkışaf Tarihi* adlı kitabında **Genceli Nizami**’nin *Hamsesinde* yer alan *Mahzenü’l Esrar*’daki bazı bölümleri manzum yazılmış ilk Azerbaycan hikâyesi, diğer mesnevileri de (*Leyla ve Mecnun*, *Hüsrev ve Şirin*, *Yedi Güzel*, *İskendernâme*) ilk manzum roman numuneleri olarak gösterir (Bakû, 1973, s. 39, 65) Gerçekten de yukarıda adlarını verdiğimiz mesneviler ilk bakışta roman türünün bir kısım özelliklerine uygunluk göstermektedir. Ancak bunları Avrupa tarzında romanla karşılaştırdığımızda bu görüşü kabul etmemiz güçleşir. Türk edebiyatlarındaki mesneviler, vak’a, kurgu taşıdıkları için romana benzerlik gösterse de, modern anlamda hem manzum olmaları, hem de teknik özellikleri bakımından epeyce farklı özellikler taşıdığı da bir gerçektir. Yine de bu konunun ciddi bir şekilde incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Azerbaycan romanını incelerken karşımıza çıkan diğer bir problem de araştırmacıların romanın tanımı konusunda ortak bir kanaat taşımamalarıdır. Bu yüzden bir araştırmacının roman olarak takdim ettiği eseri bir başka araştırmacı rahatlıkla povest (uzun hikâye), veya hikâye olarak adlandırabilmektedir.

Bütün bunlar Azerbaycan roman tarihini incelemeye çalışırken aşılması gereken ciddi problemler olarak araştırmacıların karşısında durmaktadır. Söz konusu problemleri-şimdilik- bir kenara bırakacak olursak yaptığımız araştırmalardan Azerbaycan romanının teşekkül bakımından faydalandığı ya da beslendiği kaynakları dört grupta toplayabiliriz:

1. Halk edebiyatı mahsulleri: Başta *Dede Korkut hikâyeleri* olmak üzere *Köroğlu*, *Kaçak Kerem*, *Kaçak Nebi* gibi halk hikâyeleriyle masallar roman türünü besleyen ana kaynaklardır. Azerbaycan romanında özellikle tiplerin yaratılmasında, muhtevanın belirlenmesinde, halk edebiyatının tesiri büyüktür. Masalların karakteristik özelliklerinden olan “kahramanların sihirli güçlerle karşılaşip onları yenmesi, kötülüğe karşı iyiliğin galip gelmesi motifleri” Azerbaycan romanında mahiyet değiştirerek de olsa varlığını zaman zaman sürdürmüştür. **Qulu Xelilov** yukarıda bahsettiğimiz eserinde masalları halk kahramanlarının-bir tür-macera romanları olarak değerlendirmesi (s. 24) bu tesirin gücünü ve devamlılığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

2. Yazılı edebiyat: **Hakani** (*Mektuplar ve Tuhfetü’l-İrakeyn* mesnevisinin mensur ön sözü) ve **Fuzulî**’den (*Şikâyetnâme*) başlayarak Azerbaycan nesrinin geçirdiği merhaleler Azerbaycan romanının teşekkülüne yardımcı olmuş, kaynaklık

etmiştir. Ancak bu tesirin güçlü olduğunu söyleyemeyiz. Bunu da Şarkta nesrin nazma göre daha zayıf gelişmesine bağlayabiliriz.

3. Tercümelere: Arapça, Farsça ve Rusça'dan yapılan tercümelere de Azerbaycan romanı üzerinde önemli tesirleri olmuştur. XIX asrın ortalarına hatta son çeyreğine kadar Arapça ve Farsça'dan çeşitli tercümelere yapılmıştır. Bu tercümelere daha çok dinî mahiyetteki eserlerdir. Ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren **V. G. Belinski, Puşkin, Gogol, Griboyedov, Tolstoy, Lermontov** gibi ediplerin eserleri tercüme edilir. Ayrıca çeşitli Avrupalı yazarların eserleri de (**D. De Foe, Shakespeare...**) orijinallerinden ya da Rusça tercümelerinden veya Rusça yoluyla Azerî Türkçesine çevrilmiştir.

4. Matbuat: Azerbaycan'da matbuat faaliyetlerinin gelişerek artması Azerbaycan nesrinin özellikle de romanın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Matbuatın gelişmesi Azerbaycan romanının konu, fikir ve dil yönünden gelişmesine tesir etmiştir.

XIX. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesine kadar geçen sürede Azerbaycan edebiyatı, Azerbaycan matbuatı, ilmi, sanatı çok karmaşık bir süreçten geçmiştir. 1875 yılında **Hesen Bey Zerdabî** tarafından neşredilmeye başlanan ilk Azerbaycan gazetesi **Ekinçi**'den itibaren Azerbaycan'da değişik görüşler taşıyan, farklı amaçlara hizmet eden, bazen birbirleriyle zıt görüşler taşıyan birçok gazete ve dergi neşredilmiştir. **Ziya, Ziya-yı Kafkasya, Keşkül, Yoldaş, Şark-ı Rus, Hayat, İkbâl, İrşad** gibi gazete ve **Zembur, Baba-yı Emir, Debistan, Kelniyyet** gibi dergiler devrin ahval-i ruhiyesini aksettirmeye çalışıyorlardı. Devrin karmaşık siyasî ve sosyal yapısı bu yayın organlarına da aynen yansiyordu. Bu devirde matbuat organlarında sık sık yazan **C. Memmedquluzâde, N. Vezirov, N. Nerimanov, E. Hakverdiyev, E. Sabir** gibi edebiyatçıların şahsında Azerbaycan nesri yeni ve daha realist bir istikamete yöneliyordu. 1906'da **Molla Nesreddin** dergisinin neşre başlamasından itibaren matbuatın Azerbaycan siyasî, sosyal hayatıyla birlikte edebiyatında da tesirini artırarak devam ettirdiği görülür.

Bütün bunlar, matbuat ve buna bağlı olarak gelişen siyasî ve sosyal ilimlerin Azerbaycan edebiyatını yeni fikir ve motiflerle zenginleştirdiğini göstermektedir. Bu devirde neşredilen ilmî ve edebî eserlerin dil ve üslubu arasında çok önemli farkların bulunmadığını söylersek bu tesirin derecesinin daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz.

b) Teşekkülü

Azerbaycan romanının teşekkülü konusunda bu ülkedeki araştırmacılar henüz genel bir kanaate varamamışlardır. Bu da bizim hükümlerimizi biraz zorlaştırmaktadır. Yine de Azerbaycan romanını teşekkül tarihi bakımından incelemeye gayret edeceğiz.

Azerbaycan edebiyatının bilinen ilk romanı **İsmail Bey Kutkaşınlı** tarafından yazılan *Reşit Bey ve Saadet Hanım*'dir. Bu roman Fransızca yazılmıştır ve 1835 yılında Varşova'da basılmıştır. Azerbaycanlı araştırmacılar bu eserin varlığından ancak 1932 yılında haberdar olmuşlardır. Dolayısıyla bu eserin Azerbaycan romanına yaygın tesirinden ya da Azerbaycan romancılığına önemli katkısından bahsetmek pek mümkün değildir. Zaten Azerbaycanlı araştırmacılar da edebiyat tarihlerinde bu eserden bahsetseler de Azerbaycan romanının ilk numunesi olarak değerlendirmek konusunda ihtiyatla davranmaktadırlar. Yine de bu eser üzerinde kısaca durmakta yarar var: **İ. Kutkaşınlı** (1806-1869) Rus askerî okullarında okumuş Rus ordusunda uzun yıllar hizmet etmiş bir topçu subayıdır. General rütbesiyle emekli olmuştur. Rusya'nın Avrupa'yla o zamanki bağlantı merkezi olan Varşova'da askerî bir görevle bulunurken Fransızca yazdığı bu eser birçok araştırmacı tarafından hikâye veya povest olarak değerlendirilmektedir (Bk. **S. Esedullayev**, *Tarih Senetkâr, Muasirlik*, Bakû, 1975). Tür tartışmasını bir kenara bırakacak olursak eserin birçok ilginç yönü onu bir çekim merkezi hâline getirmiştir. *Reşit Bey ve Saadet Hanım*'ın konusu son derece basittir; birbirini seven iki genç birçok hadiseden sonra kavuşurlar. Eserde devre göre hayli modern bir kadın anlayışı vardır. Romanın dikkat çeken yönlerinden biri de devrine göre çağdaş fikirler taşımasıyla beraber Fransızca yazılmasıdır. Romanın kapağında yer alan Şark hikâyesi ibaresi yazarın iki medeniyeti tanıştırmaya arzusunun doğmuş olabilir. Hangi dille yazılırsa yazılsın ve Azerbaycanlı araştırmacıların bu eser hakkındaki görüşleri ne olursa olsun **Şemsettin Sami**'nin 1872 yılında yazdığı Türk edebiyatında ilk roman olarak kabul edilen *Taaşuk-i Talat ve Fitnat*'tan 37 yıl önce yazılmış bir Türk romanının varlığı heyecan verici olsa gerek. Bu görüş elbette Türk edebiyatının sınırlarını Türk Dünyası Edebiyatı olarak genişlettiğimiz zaman geçerlidir.

Türü bakımından yine tartışma doğuran bir diğer eser Azerbaycan realist nesrinin kurucusu olarak kabul edilen **Mirza Fethali Axundzâde**'nin *Aldanmış Kevakib* adlı eseridir. Müellifi tarafından povest olarak adlandırılan bu eser birçok Azerbaycanlı araştırmacı tarafından roman türünün ilk eseri olarak kabul edilir (bk. **S. Esedullayev**, age.). Konusunu **İskender Bey Münşi**'nin yazdığı *Tarih-i alemâra-yı Abbasi* adlı tarih kitabından alan bu eser 1857 yılında kaleme alınmıştır.

Aldanmış Kevakib (Hikâye-i Yusuf Şah)'in vak'ası Şah Abbas zamanında İran'da geçer. Bir gün Şah Abbas'a müneccimler bir felakete uğrayacağını haber verirler. Bundan kurtulabilmek için de birkaç günlüğüne şahlığı bırakmasını tavsiye ederler. Şah bunu kabul eder ve kısa bir müddet için Yusuf adlı bir saracı şahlığa getirir. Saraç Yusuf halktan biridir bu yüzden önceki Şahlar gibi zulmetmez. Halk

şehrin kapılarında parçalanmış insan cesetleri görmez. birkaç günlüğüne ülkede hürriyet ve barış hüküm sürer. Zulme ve azaba alışan halka Yusuf'un bu davranışları garip gelir. Birkaç gün sonra beklenen felaket gerçekleşmeyince durumdan hoşnut olmayan şahın adamları Yusuf 'u öldürüp Şah Abbas'ı yeniden tahta geçirirler. Böylece eser halkın mağlubiyetiyle biter.

Bu eserde **Mirza Fethali Axundzâde** devletçilik, demokrasi, hürriyet, adalet gibi siyasî ve sosyal fikirlerini kahramanları vasıtasıyla ifade etmeye çalışmıştır. Tenkidi realist karakter taşıyan bu eserle Azerbaycan edebî nesri yeni ve büyük bir merhale katetmiştir.

Azerbaycan roman tarihinin önemli eserlerinden biri de **Zeynelabidin Marağayî**'nin (1838-1910) yazdığı *Seyhatname-i İbrahim Bey*'dir (1887). Eser her ne kadar Farsça yazılmışsa da devrinde bir hayli tesirli olmuştur.

Seyhatname-i İbrahim Bey hatırat tarzında yazılmıştır. Üç cilt hâlinde 1887'de yayımlanan bu eserin iki cildinde müellifi tarafından İbrahim Bey müstear ismi kullanılmıştır. Üçüncü cilt ise yazarın kendi imzasıyla yayınlanmıştır.

Seyhatname-i İbrahim Bey, İran'da hüküm süren Şahlık idaresini tenkit amacıyla kaleme alınmıştır. Romanın kahramanı İbrahim Bey okumuş, açık fikirli bir şahıstır. Aslen Tebrizli olan **İbrahim Bey** Mısır'a yerleşip, burada ticaretle uğraşmaktadır. Ancak o, dışarıda yaşasa da vatanını unutmaz. Gezdiği gördüğü yerlerin medeniyetini müşahede ettikçe içinde kendi ülkesinin de ilerlemesi gerektiği düşüncesi uyanır. Ancak **İbrahim Bey**'in arzusunun aksine vatanı İran'da rezalet baş alıp gitmekte, ülkede despotizm hüküm sürmektedir. Rüşvet, hırsızlık, haksızlık memleketi bürümüştür. Halkın ve vatanın geleceğiyle kimse ilgilenmemektedir. Halk bin bir sıkıntı içerisindeyken halkın servetiyle zenginleşenler refah içinde yaşamaktadır. Din adamları Allah'ın mukaddes kitabını şahsi menfaatlerine alet etmişlerdir.

Eserde İran'ın siyasî hayatından başlayıp, oradaki hayat tarzına, geleneklerine kadar her şey dikkatle incelenip tenkit edilmiştir. Hadiseleri **İbrahim Bey**'in bakış açısıyla inceleyen yazar gördüğü çirkinliklere kendi münâsebetini de bildirmiştir. Eserin diğer adı da *Bela-yı Taasubi*'dir. Bu isim eserin muhtevasına bağlı olarak konulmuş olmalı.

Romanın kahramanı **İbrahim Bey**, XIX. yüzyılın sonlarında, Avrupa medeniyetinin Şarka yayıldığı bir devirde İran Azerbaycanı'nda yetişmiş "*maarifçi, ıslahatçı*" genç bir aydındır. O'nun bütün dikkati ülkesinin ilerlemesi, medenileşmesi uğrunda mücadeleye yönelmiştir. O, İran'ın içine düşmüş olduğu rezaletin sorumluluğunu burada hüküm süren despotizme yüklemektedir. Kendisi de eğitimin gerekliliğine inanan maarifçi bir aydın olduğu için bu problemlerin çözümünü Şark medeniyetinin Avrupa medeniyeti seviyesine yükselmesinde görür.

İbrahim Bey yalnız gördüklerini tenkit etmekle yetinmez, o aynı zamanda ülkenin içinde bulunduğu vaziyetten kurtulması için çıkış yolları aramaktadır.

Bunun için de çeşitli reform teklifleri öne sürer (Modern eğitim, siyasî ve sosyal müesseselerin islahı gibi).

Eserin kahramanı İbrahim Bey kendisinin Türk olmasıyla gurur duyar. O, birçok resmî yerde yalnız adını bildirmekle yetinmez, aynı zamanda Türk olduğunu da gururla vurgular.

Tanınmış Şarkşinas J. E. Bertels *Seyehatname-i İbrahim Bey*'in "bütün çağdaş edebiyata tesirinin büyük olduğunu söyleyerek onu Gogol'un *Ölü Canlar*'ı ile mukayese etmiş ve hayatın içtimai kusurlarını keskin satirik ateşe tutan Avrupa tarzında ilk orijinal roman" olarak adlandırmıştır (Q. Helilov, age., s. 79).

Bu eser Azerbaycan edebî ve içtimai muhitinde büyük yankılar uyandırmıştır. Azerbaycan'ın tanınmış mizah yazarı C. Memmedquluzâde'nin çıkardığı *Molla Nesreddin* dergisi defalarca bu esere müracaat etmiş, İran'da hüküm süren fanatizmi bu eserden gösterilen örneklerle ifşa etmeye çalışmıştır (Fıridun Hüseynov, *Adi Ehvalatlarda Böyük Heqiqetler*, Bakû, 1977).

Bu romanın kahramanı İbrahim Bey tipi de Azerbaycan nesrine tesir ederek ileride yazılacak birçok roman kahramanının prototipi olmuştur (Mesela; N. B. Vezirli, C. Memmedquluzâde, E. Haqverdili, M. S. Ordubadi, S. M. Qenizade'nin eserlerinin kahramanları karakter bakımından İbrahim Bey'e benzemektedir).

Eserin ve İbrahim Bey tipinin tahlili yazarın M. F. Axundzâde'nin siyasî, içtimai, dinî ve estetik görüşlerinin tesiri altında olduğunu gösterir.

Ancak şunu da kaydetmeliyiz ki *Seyehatname-i İbrahim Bey* yukarıda da söylediğimiz gibi Farsça kaleme alınmıştır. Bu yüzden Azerbaycan romanının menşei ile ilgili eserlerde bu romandan bahsedilse de, Azerî Türkçesi'yle yazılmadığı için Azerbaycan romanının ilk örneklerinden biri olarak kabul edilmesi tıpkı *Reşit Bey ve Saadet Hanım* eserinde olduğu gibi tartışma doğurmaktadır. Her ne kadar bu eserin tematik olarak Azerbaycan hikâye ve romanına tesirinden söz etsek de dil, üslûp ve diğer teknik özellikler bakımından Azerbaycan romanına hiçbir etkisi olmamıştır.

Bu ilk üç eserden sonra Azerbaycan'da roman ve hikâye –iç içe geçmiş olarak– gelişmesini sürdürür. Birçok örnek ortaya çıkar. Bunların, roman türünün bütün taleplerine cevap verdiğini söylemek güçtür. Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesine, yani 1920 yılına kadar yazılan ve roman adını taşıyan eserler şunlardır:

1. C. Memmedquluzâde, *Danabaş Kendinin Ehvalatları*, (1894)
2. Neriman Nerimanov, *Bahadır ve Sona* (1896-1899)
3. Sultan Mecit Qenizâde, *Şeyda Bey Şirvani'nin Mektupları* (1898)
4. Ebdürrehim Talıbov, *Mesalik'ül-mehasinin*, (1905-Farsça)
5. Abdulla Şaig, *Esrimizin Qehramanları* (1909-1918)
6. Rza Zeki, *Nâkâm Qız* (1911), *Zavallı Cavat* (1912), *Feda-yi Eşg* (1912)

7. Ağababa Yusifzâde, *Heyatın Qehri Altında Yahud Hainin Sonu* (1912)
8. Eli Sebrî Qasımov, *Solğun Çiçek* (1913)
9. Abdulla Bey Divanbeyoğlu, *Can Yangısı* (1913)
10. Hacı Cabbarzâde, *Aşık Gerib* (1913)
11. İbrahim Bey Musabeyov, *Gözellerin Vefası, Hoşbehtler* (1914), *Neft ve Milyonlar Seltenetinde* (1917)
12. Eli Abbas Müzrib, *Yusif ve Züleyha* (1914)
13. M. S. Ordubadi, *Bedbeht Milyonçu Yahut Rzaguluhan Firengimeab* (1914)
14. Bağır Cabbarzâde, *Bir Yetimin Nâlesi Yahud Qardaş Qardaşa Ettiği Heyanet* (1915)
15. Ne'met Besir, *İki Nâkâm* (1916)
16. Mirze İsmayıl Han, *Yetimlerin Sergüzeşti* (?-Farsça)

Bu eserlerin hepsinin aynı öneme sahip olduklarını söyleyemeyiz. Bunların arasında C. Memmedquluzâde'nin *Danabaş Kendinin Ehvalatları*, Neriman Nerimanov'un *Bahadır ve Sona*, Sultan Mecit Qenizâde'nin *Şeyda Bey Şirvani'nin Mektupları*, Abdulla Bey Divanbeyoğlu'nun *Can Yangısı*, İbrahim Bey Musabeyov'un *Neft ve Milyonlar Seltenetinde* adlı romanları dikkati çeker.

Danabaş Kendinin Ehvalatları, müellifi tarafından povest olarak adlandırılrsa da hacim bakımından aynı devirde yazılan eserlerle mukayese edildiğinde bu eserin roman olarak adlandırılan eserlerden daha küçük olmadığı görülür. Eserin konusuna ve ihtiva ettiği problemlere gelince; burada o devir Azerbaycan köyleri için mevcut olan ciddî sosyal-iktisadî ve manevî –ahlakî meselelere değinilmiştir. Bu eserde yönetimle halk, gaddarlıkla mazlumluk, iyilikle kötülük karşılaştırılmıştır. Eserde aynı zamanda cehalet ve fanatizmin halkın hayatında oynadığı menfi rol geniş ölçüde yansıtılmıştır.

Danabaş Kendinin Ehvalatları satirik-ironik üslûpta yazılmıştır. Burada eserin kahramanlarından biri olan **Mehammed Hesên emî**'nin Kerbela ziyaretine gitmek için aldığı eşeğin kaybolmasıyla gelişen olaylar dizisi anlatılır. Ancak eşeğin kaybolması eserde anlatılan hadiselerin zahiri tarafıdır. Bu hadiselerin arka plânında ise müellifin yaşadığı cemiyetin sert bir şekilde tenkidi, insanı alçaltan bu cahil muhite karşı istihzası ve bu muhitin mengenesi arasına sıkışmış halk için döktüğü acı gözyaşları durmaktadır. **Mehammed Hesên emî**, roman boyunca her şeyi kaza ve kadere bağlar. O, hadsiz derecede mümin ve mümin olduğu kadar da cahildir. O, yalnızca cahilliği yüzünden, Kerbelaya gidememesinin sebebini alın yazısı olarak kabul eder. Kendi haklarının ayaklar altına alınıp, istismar olunduğunu unuttur. **Mehammed Hesên emî** umumileştirilmiş bir tiptir. O, XIX. asrın sonlarında, Azerbaycan köylerinde cehaletin, fanatizmin pençesinde ezilen, hakkını, hukukunu koruyamayan, eğitimsiz, cahil insanların tipik örneğidir.

Azerbaycan realist Roman ve hikâyesinin gelişmesinde N. Nerimanov'un da büyük rolü olmuştur. O'nun *Bahadır ve Sona* adlı romanı Azerbaycan roman türünün ilk ve mükemmel örneklerinden biri olarak kabul edilir.

Eser Ermeni genci Bahadır ile Türk kızı Sona arasındaki sevgiyi anlatır. Onların sevgisi alelâde bir sevgi değildir. Çünkü bu gençler okumuş yazmış, aydın insanlardır. Biraz da romantik olan bu gençleri şahsî hayatlarından çok idealleri düşündürür. Bu idealler hürriyet, eğitim, kadın erkek ilişkilerinde serbestlik, toplumlar arasındaki düşmanlığın kaldırılması gibi hümanist ideallerdir. Romanın kahramanı olan her iki genç de insanî münasebetlerde aşılmaz bir sete, insanların elini kolunu bağlayan zincire dönen ırkî, dinî, millî ayrımcılığın mahiyetini bizzat yaşayarak kavrarlar. Gerek Bahadır gerek Sona için aşk, sevgi gibi yüce duygular her şeyin üstündedir. Fakat yaşadıkları cemiyet onların tasavvurlarındaki gibi değildir. Bu cemiyetin sert kanunları iki gencin temiz sevgisi karşısında çok acımasızdır. Romanda bu karşılıklı sevginin cemiyetin sert ve acımasız kanunlarına çarparak kırılmasını anlatan yazar kendi devrinin sosyal-manevî ve ahlakî manzarasını canlandırabilmiştir.

Şeyda Bey Şirvani'nin Mektupları eserinin müellifi **Sultan Mecit Qenizâde**¹ Azerbaycan edebiyat tarihlerinde ilk realist romancılardan biri olarak değerlendirilir. **M. F. Axundzâde** ananelerini sistemli bir şekilde devam ettiren edebiyatçılardan biri olan yazar dünya görüşü itibarıyla maarifçi bir sanatkârdır. **Sultan Mecit Qenizâde** manevî üstadı **M. F. Axundzâde** gibi eski edebiyatı sert bir şekilde tenkit ederek yeni realist edebiyata daha fazla kıymet verir. **Sultan Mecit Qenizâde**'nin *Şeyda Bey Şirvani'nin Mektupları* adlı romanı onun yaratıcılığının zirvesini teşkil eder. Eser farklı isimler taşıyan iki bölümden ibarettir. Farklı üslûplarla yazılan bu bölümler iki ayrı roman olarak da değerlendirilebilir. *Müellimler İftiharı* adını taşıyan birinci bölüm maarifçi-didaktik, *Gelinler Hamayili* adını taşıyan ikinci bölüm ise manevî ahlakî mevzuda kaleme alınmıştır.

Kompozisyon bakımından birbirinden ayrılan bu eserleri birleştiren unsur maarifçilik idealidir. Ayrıca *Şeyda Bey* her iki eserin ortak kahramanı olarak görünmektedir. Yine her iki bölümün veya romanın mektup formunda kaleme alınması onları birleştiren başka bir yöndür.

Müellimler İftiharı, Azerbaycan aydınlarının hayatından bahseden ilk romanlardan biridir. Eserin kahramanı *Şeyda Bey* idealist, milliyetçi Azerbaycanlı öğretmenlerin umumîleştirilmiş tipidir. *Şeyda Bey*, aydın bir öğretmen olarak Azerbaycan maarifçiliğinin tüm özelliklerini aksettirir.

¹ Yazarın tiyatroculuğu için bk. www.bizimasr.media-az.com/artiv_2001/new_mart/258/meden.html

Eserde Şamahılı olan Şeyda Bey'in Bakû'ye gelerek eğitimini tamamlayıp öğretmenlik yapması anlatılır. Bir gün o, annesinden aldığı mektuptan yeğenleri Dilefruz'la Ağa Behram'ın düğünlerinin olacağını öğrenir. Bu habere sevinen Şeyda Bey, yeğeni Dilefruz'a almayı vaadettiği altın hemayili (gerdanlığı) hatırlar ve bunu alacak maddî durumu olmadığı için çok üzülür. Aslında roman Şeyda Bey'in bu ruhi sarsıntıları üzerine kurulmuştur.

Şeyda Bey bütün eser boyunca maddî sıkıntıları, cemiyetteki eşitsizliği ve özellikle aydınların içinde bulunduğu zor şartları düşünerek sıkıntılı anlar yaşar. O'nun zihnini en çok meşgul eden maddî zenginlikle manevî zenginlik arasında bir tercih yapamamasıdır. O, bir aydın olarak elbette manevî zenginliğe üstünlük verir, ancak Dilefruz'a vaadettiği hemayili hatırlayınca yeniden kafası karışır. İlginçtir ki Şeyda Bey maddî eşitsizliğin sebebini cemiyette değil yaratılışın kendinde arar. O'na göre dünyayı yaratan Allah herkese layık olduğu kadarını vermiştir. Bu yüzden Şeyda Bey maddî ihtiyaçtan kurtulmanın yolunu Allah'a yalvarmakta ve itaat etmekte görür.

Romanda ülkesini seven, halkına olan manevî borcunu ödemeye büyük gayret gösteren Azerbaycan aydınının içinde bulunduğu maddî sıkıntıların idealleriyle çatışması anlatılır.

Yazar, kahramanını hayaller, düşünceler içinde anlatsa da yine de onu hayatın gerçekliğinden ayırmaz. Şeyda Bey, kendisine sorduğu zor soruların cevabını yine kendi bulur. Eserin başında yeğenine altın hemayil alamadığı için mahçup olan Şeyda Bey, eserin sonunda "Öğretmenin hediyesi altın hemayil değil kitap olmalıdır" neticesine gelir. O, Dilefruz'un hemayili "altına dizilmiş inciler değil, maarifete dizilmiş sözler olsun" diye düşünür ve hediye alamadığı yeğenine *Müellimler İftiharı*'nı hediye olarak yazar.

Şeyda Bey Şirvani'nin Mektupları'nın ikinci kitabı olan *Gelinler Hemayili*, Şeyda Bey'in Orta Asya'ya seyahatini anlatır. Bakû limanından ayrılan bir gemiyle yolculuk yapan Şeyda Bey, burada Pavel Petroviç ve karısı Sofya ile tanışır ve onlarla kolayca yakınlık kurar. Şeyda Bey medenî davranışı zengin dünya görüşü, tatlı sohbetleriyle Sofya Hanım'ı etkiler. Sofya Hanım, Şeyda Beyle duygusal ilişkiye girmeye hazırdır ama Şeyda Bey bunu kendine yakıştırmaz, Sofya'yı doğru yola çekmek için elinden geleni yapar. O'nun bu olgun davranışı Sofya'yı kendine getirir ve kocasına ihanet fikrinden uzaklaştırır.

Yazar romanda Şeyda Bey'le Sofya'nın maceraları fonunda kendi ahlakî görüşlerini aksettirmeye çalışır.

Eserin dili Arapça, Farsça terkiplerle dolu, günlük dilden uzak, ağır bir dildir. Üslûp bakımından da her ne kadar realistik iddiası taşısın da daha çok romantik bir yaklaşım göze çarpar.

İbrahim Bey Musabeyov'un *Neft ve Milyonlar Seldeninde* adlı romanı sevgi, sadakat, namus, aile meselelerini ele alır. Celil adlı fakir birisinin tarlasından

petrol çıkar. Celil, bir gecede zengin olur. Fakat zengin olduktan sonra onun karakteri değişmeye başlar. Eski arkadaşlarından uzaklaşıp maddî durumuna uygun yeni bir çevreye girer. Burada sefahat alemlerine dalıp ailesini unuttur. Butün varını yoğunu eğlencelerde harcayan Celil'in karısı ve çocuğu maddî sıkıntı içinde yaşar. Celil evini terk eder, evini satıp parasını harcadığı için ailesi sokakta kalır. Karısı saçlarını satarak çocuğunun karnını doyurmaya çalışır. Celil'in yeni muhitindeki zengin arkadaşları kadının bu zor vaziyetinden istifade ederek onu elde etmek isteseler de bunu başaramazlar. Neticede Celil düştüğü sefahat aleminde yoksul ve pişman olarak ölü. Eşi ise yaşadığı çevredeki namuslu insanların desteğiyle hayatını düzeltir.

Bu roman yayımlandığı dönemde Azerbaycan'da büyük şöhret kazanmış ve daha sonraları filmleştirilir. Eser bütün bu şöhretine rağmen Azerbaycan edebiyatında çok mühim bir yere sahip olamamıştır.

Romanda yazar ruh güzelliği ve manevî terbiye meselesini daha çok ön plâna çıkarmaya çalışmıştır. Yazara göre, muhabbet, sadakat her türlü maddî zenginlikten üstündür. O, bir maarifçi olarak insan karakterinin, ahlâkının değişmesinin esas sebebini sosyal çevrede arar. Bu aksaklıkların giderilebilmesi için ferdin terbiyesinden ziyade toplumun ıslahı gerekmektedir.

Azerbaycan romanının gelişmesinde önemli rolü olan eserlerden biri de **Abdulla Bey Divanbeyoğlu'nun *Can Yangısı*** adlı romanıdır. Bu roman, devrin birçok romanı gibi aşk konusunda kaleme alınmıştır. Vak'a münzevi bir dervişin anlatımı şeklinde cereyan eder. Ahmet şehirde işçilik yapan biridir. Bir gün tesadüfen bir köye gider. Burada Rukiye adlı bir kızla tanışır ona aşık olur ve evlenerek köye yerleşir. Bir müddet sonra köy hayatından sıkılır, şehri özlemeye başlar. karısının yalvarmalarına aldırmadan şehre döner. Şehirde yaşamaya başlayan Ahmet kısa sürede şehrin bütün çirkef yönlerini tanımaya başlar. Kumar, içki, başka kadınlarla ilişki Ahmet'e kısa sürede evini ve eşini unutturur. Rukiye bir müddet buna katlanmaya çalışırsa da başaramaz. Hastalanır ve bir süre sonra da ölü. Bu ölüm Ahmet'i kendine getirirse de artık iş işten geçmiştir. Bundan sonra hiçbir yerde mutlu olamayacağını anlayan Ahmet, gezgin bir derviş olur ve kalan ömrünü karşısına çıkanlara geçmiş güzel günlerini anlatmakla geçirir.

Yazar, hayal kırıklığıyla sonuçlanan bir aşk hikâyesi fonunda şehir hayatıyla köy hayatını karşılaştırıp, kahraman anlatıcının bakış açısıyla şehirde hüküm süren istismarı, zulmü, riyakârlığı sert bir şekilde tenkit eder. Ahmet'e göre insanların ahlâkını, manevîyatını bozan şehirdir. Bu yüzden o, mutluluğunu şehirden uzakta köy hayatının sadeliğinde arar. Köyde mutlu olamamasının sebebini ise şehir hayatının manevîyatını bozmuş olmasında görür.

1920'ye kadar yazılan Azerbaycan romanını şimdilik bu eserlerle sınırlandırmak durumundayız. Azerbaycan'da siyasî anlamda duvarların yıkılmasından bu yana on yıldan uzun bir süre geçti. Bu sürede her alanda çok şey başlatılmış ve başarılmış gibi görünmesine rağmen bunun böyle olmadığını

biliyoruz. Bunların sebeplerini burada tartışmayı düşünmüyoruz elbette. Sadece kaynaklara ulaşmanın hâlâ birtakım zorluklar taşıdığını hatırlatmak istiyoruz. Bu çalışma elbette Azerbaycan romanının tümünü içine alma iddiasında değildir. Biz Türkiyede çok fazla bilinmeyen bu alana, bu makalenin sınırları içinde bir giriş yapmak istedik.

Çalışmamızı 1920 yılına kadarki dönemle sınırladık. Çünkü 1920 yılı Azerbaycan Cumhuriyeti için bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten 1932 yılına kadar Azerbaycan edebiyatında roman bir duraklama dönemine girer. Ancak Azerbaycan Komünist Partisi'nin 23 Nisan 1932'de aldığı “Edebî-bedîî teşkilatların yeniden yapılması, san'at eserlerinde sosyalizmin tebliğ edilmesi” kararından sonra bu edebî türe yeniden dönüş başlamıştır.

Roman Azerbaycan edebiyatına XIX. yüzyılın ortalarında girmiş ve süratle inkişaf etmiş bir edebî türdür. Türk dünyası roman ve romancılığı da mutlaka mukayese edilerek incelenmesi gerekmektedir. Bundan ilgi çekici neticelere ulaşılacağına inanıyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- Axundov M. F. , *Aldanmış Kevakib*, Bakû, 1977.
Azerbaycan Sovyet Edebiyatı, I. C. , Bakû, 1966.
Bakıxanov, Abbasqulu Ağa Qudsi, *Bedîî Eserleri*, Bakû, 1973.
Bakıxanov, Abbasqulu Ağa Qudsi, *Seçilmiş Eserleri*, Bakû, 1984.
C. Memmedquluzâde- E. Haqverdiyev, *Seçilmiş Eserleri*, Bakû, 1982.
Divanbeyoğlu, A. B. , *Can Yangısı*, Bakû, 1958.
Efendiyev, Hidayet, *Azerbaycan Bedîî Nesrinin Tarixinden*, Bakû, 1963.
Efendiyev, Hidayet, *M. F. Axundov Realist-Satirik Nesrinin Davamçıları*, Bakû, 1974.
Esedullayev, Seyfulla, *Tarix Senetkâr Müasirlik*, Bakû, 1975.
Haqverdiyev, Ebdürrehim Bey, *Seçilmiş Eserleri*, Bakû, 1987.
Xelilov, Qulu, *Azerbaycan Romanının İnkişaf Tarihi*, Bakû, 1973, s. 39, 65.
Hüseynov, Firudun, *Adi Ehvalatlarda Böyük Heqiqetler*, Bakû, 1977.
Mehdi Hüseyn, *Edebiyat ve Senet Meseleleri*, Bakû, 1958.
Memmedov, Kâmran, *XX. Esr Azerbaycan Gülüşü*, Bakû, 1989.
Memmedov, Keyrulla, *Ekinçi'den Molla Nesreddin'e Qeder*, Bakû, 1987.
Qenizâde, Sultanmecid, *Ata ve Oğul*, Bakû, 1990.
Qenizâde, Sultanmecid, *Gelinler Hemayili*, Bakû, 1986.
Qenizâde, Sultanmecid, *Seçilmiş Eserleri*, Bakû, 1965.

ABSTRACT

There are different point of view of Azerbaijan's researchers about the beginning of the Azerbaijan novel and literatures. Azerbaijan novel have been started after 1930 by some of the researchers without taking into consideration the term before the Soviet Union under the action of the Soviet ideology which was dominant in that term. The beginning of this type has been extended until XII century by the other resarchers and then Mesnevi were given as a first example of novel type.

The other problem which took place while investigating Azerbaijan novel was there are not any common convection about the definition of the novel among the researchers. On the other hand, the origins of the Azerbaijan novel can be divided into four sections; folk literature product, classical literature, translation and the pres.

As far as I am concerned the common convection has not been constituted about formation of Azerbaijan novel. The first known novel in Azerbaijan literature is *Reşit Bey and Saadet Hanım*. The novel was written as French in 1835 by *İsmail Bey Kutkaşanlı* and printed in Warsaw.

The existence of the novel as a type between 1835 and 1920 has been continued point of view of the quality rather than the numerical. In that dates mention above, the novel has mostly been used as a tool of social criticism together with development of Azerbaijan modern novel. Unproductive period has been started between 1920 and 1932 and then a new period starts for the Azerbaijan novel.